

2004/1

Yıl 9 Sayı 16

Dîvân

İlmî Araştırmalar

**BİLİM
VE
SANAT
VAKFI**

MEDENİYET
ARAŞTIRMALARI
MERKEZİ

DİVÂN İlmî Araştırmalar

2004/1 Yıl 9 Sayı 16

Sahibi: **Bilim ve Sanat Vakfı**

Yayın Kurulu: **Ahmet Davutođlu, Mustafa Özel, Harun Anay, Coşkun Çakır, İhsan Fazlıoğlu, Burhan Körođlu, Sami Erdem, Hızır Murat Köse, Ahmet Okumuş**

Danışma Kurulu: **Alparslan Açıkgenç (Fatih Üniversitesi), M. Akif Aydın (Marmara Üniversitesi), İ. Kâfi Dönmez (Marmara Üniversitesi), Ömer Dinçer (Marmara Üniversitesi), Y. Ziya Özcan (Ortadođu Teknik Üniversitesi), Şakir Kocabaş (İstanbul Teknik Üniversitesi), Fazıl Önder Sönmez (Boğaziçi Üniversitesi)**

Yazı İşleri Müdürü: **Mehmet Köse** Grafik Tasarım: **Salih Pulcu** Basım: **Kurtiş Matbaacılık**

DİVÂN İlmî Araştırmalar hakemli bir dergidir; yılda iki defa yayınlanır.

DİVÂN İlmî Araştırmalar sosyal bilimler, İslâmî ilimler, felsefe, bilim tarihi, hukuk, sanat, tarih ve edebiyat alanlarında, özgün nitelikli telif makaleler, araştırma notları, tebliğ ve konferans metinleri, kitap, tez, makale ve yazma değerlendirmeleri, sempozyum, konferans ve panel tanıtımları, literatür incelemeleri, Arapça ve Osmanlıca metin neşirleri, ilmî röportajlar ve vefeyât türünden yazılar yayınlar.

Yazıların yayınına hakem raporları doğrultusunda yayın kurulu karar verir. Yayınlanmayan yazılar iade edilmez. Yazıların bilim, dil ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

Adres: **Bilim ve Sanat Vakfı**, Vefa Cad. No: 35 34134 Vefa İSTANBUL Tel: 0212. 528 22 22 (pbx) Faks: 0212. 513 32 20 e-mail: divan@bisav.org ISSN 1300 9648

Abonelik: ABONET Tel: 0212. 522 72 06 Faks: 0212. 222 27 10 e-mail: abonet@abonet.net, www.abonet.net Abone Dağıtım: Aktif Dağıtım

Dîvân

İlmî Araştırmalar 2004/1 Sayı 16

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ	V-IX
Hint düşüncesine genel bir bakış S. RADHAKRISHNAN - Charles A. MOORE	1-13
Hintli düşünme tarzı Fazıl Önder SÖNMEZ	15-87
Batı düşüncesi ve Hint düşüncesi: Bir mukâyese denemesi Fred DALLMAYR	89-106
Buda'nın diğer dinlere bakışı Fuat AYDIN	107-138
Hindistan Yahudileri İsmail TAŞPINAR	139-160
Hint din, düşünce ve tarihine dair Türkçe bir bibliyografya denemesi Fuat AYDIN	161-181
Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünün başlangıcı Semavi EYİCE	183-208
Thomas Aquinas'ta iman, teoloji ve akıl ilişkisi Muammer İSKENDEROĞLU	209-226
ARAŞTIRMA NOTU	
<i>Kelile ve Dimne</i> 'nin tercüme serüveni Abuzer KALYON	227-237
Daha mükemmel bir âlem var olabilir mi?: "Leyse fi'l-îmkân" tartışmasının kaynakları üzerine notlar M. Cüneyt KAYA	239-249
KİTAP DEĞERLENDİRMESİ	
Hajime Nakamura, <i>Ways of Thinking of Eastern Peoples: India-China-Tibet-Japan</i> Muammer İSKENDEROĞLU	251-259
Asaf Hâlet Çelebi, <i>Pali Metinlerine Göre Gotama Buddha</i> Fuat AYDIN	261-267
Cemil Meriç, <i>Bir Dünyanın Eşiğinde</i> İsmail DENİZ	269-274
Mircea Eliade, <i>Asya Simyası</i> Eyüp SÜZGÜN	275-282

Daha mükemmel bir âlem var olabilir mi?: “*Leyse fi'l-imbkân*” tartışmasının kaynakları üzerine notlar

“Hoca merhum yazın sığağında merkeb-sivâr olarak bir köye gidiyormuş. Yolda büyük bir ceviz ağacının altında merkebden inip hayvanı bir dala bağlamış, kendisi de ağacın diğer bir cihetine koyu gölgeye çekilmiş, kavuğunu başından çıkarıp göğsünü bağrını açarak hem serinliyor, hem de terini kurutuyormuş. O esnada tarladaki koca koca helvacı kabaklarına bakmış, bir aralık başını kaldırıp ceviz dânelerini de görmüş. Başı yukarıda olduğu halde kendi kendine “Yâ Rabbi, bak şu ipincecik otta kocaman buzağı gibi kabaklar halk etmişsin, şu dalları âsumâna ser çekmiş, çadırı bir dönüm yeri kaplamış olan, bedenini iki kişinin kucaklama[k]dan âciz [olduğu] ceviz ağacından [ise] cüssesine göre pek ufak olan yemişler yaratmışsın. Bakılsa bu koca koca kabaklar ceviz ağacında, ceviz dâneleri de kabak otunda bitmesi münâsib olurdu” derken meğer o esnâda bir karga da bir cevizi oyup içini yemeye uğraşıyormuş. Ceviz, kabuğundan fırlayıp süratle inerken bi't-tesâdüf tam Hoca'nın alınına rast gelir. Hoca'nın gözünden dehşetli bir şimşek sıçrar. Bir kerre “Vây...!” deyip iki eliyle kafasını tutar. Hemân kavuğunu bulup sıkı fıki başına geçirir. Kalbini şiddetli bir havful-lâh istîlâ edip “Tevbe yâ Rabbi, bir dahî senin işine karışmam. Her ne yaratmışsan cümlesinin zımında hafî, celî nice hikmetler vardır ki bunlara vâkıf olanlar *Leyse fi'l-imbkân ebdâ'u mimmâ kân* sırrını idrâk eylerler. Ma'âzallâh şimdi ağaçta ceviz yerine kabak bulunmuş olsaydı bizim tüysüz, yalınkat kafa tuz ile buz olurdu” demiştir. Rahmetullâhi aleyh.”¹

1 Mehmet Arslan-Burhan Paçacıoğlu (haz.), *Letâ'if-i Hoca Nasreddin*, Sivas 1996, s. 104-105. Beni bu fikradan haberdar eden Halit Özkan'a müteşekkirim.

Nasreddin Hoca'nın oldukça meşhur ve ana fikri pek çok kimse tarafından kabul edilen bu fıkrası, aslında Gazzâlî (ö. 505/1111) hayattayken başlayıp XIX. yüzyıla kadar devam eden İslâm düşünce tarihinin en uzun soluklu tartışmalarından birine atıfta bulunmaktadır. Bu tartışmanın merkezinde ise, Nasreddin Hoca'nın "sırrını idrâk eyleme"yi hedef olarak gösterdiği "*Leyse fi'l-îmkân eb-da'u mimmâ kân* = Var olandan daha mükemmeli mümkün değildir" ifadesi yer almaktadır.

Teizmin mutlak kudret sahibi, tümüyle iyi, âdil, merhametli ve hakîm Tanrı anlayışı karşısındaki başlıca problemlerden birisi kötülüktür. Bunun bir iman meselesi olduğunu ileri sürerek problemi görmezlikten gelmek mümkünse de, gerek teizm-içi şüpheler gerekse şüpheci ve ateistik itirazlar karşısında teizmin Tanrı tasavvurunun tutarlılığını göstermeye yönelik çabaların gerekliliği âşikârdır. Bu gereklilik, kötülük probleminin agnostisizm ve ateizmin en önemli dayanağı olduğu gerçeği karşısında daha bâriz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kötülüklerin varlığını sözkonusu Tanrı tasavvuru çerçevesinde açıklama çabasına *teodise* adı verilmektedir.

Kötülük problemi ve buna karşı geliştirilen *teodiselerin*, içinde önemli bir yer tuttuğu âlemin mükemmelliği düşüncesinin köklerini Anaxagoras (m.ö. 428) ve Apolonyalı Diogenes'e (m.ö. 428-427) kadar götürmek mümkünse de, başta *Timaios* diyalogu olmak üzere diğer eserleriyle Eflâtun (m.ö. 348) bu noktada ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Aristo'nun (m.ö. 322) ortaya koyduğu sebepler teorisi ve bu teori içinde gâye sebebe atfettiği önem, Stoacı filozofların inâyet kavramı ve kötülük problemi etrafında geliştirdikleri teoriler ile Yeni-Eflâtuncu felsefenin sudûr teorisi ve Bir'in sıfatları konusunda ortaya koyduğu görüşler; Kur'ân-ı Kerîm'in âlemde eşsiz bir nizamın bulunduğu ve bu nizamın bir gâyeye yönelik olduğu, hiçbir şeyin boşuna yaratılmayıp bir hikmete dayalı olarak var edildiği yönündeki âyetlerini temel hareket noktası olarak kabul eden Müslüman düşünürlerin âlemin mükemmelliği hakkındaki fikirleri üzerinde önemli ölçüde etkili olmuştur.

İslâm düşüncesinde âlemin mükemmelliği hakkındaki tartışmaların daha çok kelâm ve felsefe disiplinleri etrafında yoğunlaştığı görülmektedir. Kelâm ilminde bu mesele Mu'tezile'nin salah-aslah teorisi ve Ehl-i Sünnet'in bu teoriye itirazları çerçevesinde tartışılırken, felsefe alanında ise, kelâm ilminde olduğu gibi ferdî planda değil, bir bütün olarak âlemin sahip olduğu kozmik düzen çerçevesinde ele alınmıştır. Bu bağlamda Kindî (ö. 252/866), Fârâbî (ö. 339/950), Âmirî (ö.

322/934), İhvân-ı Safâ (IV./X. yüzyıl) ve İbn Sînâ'nın (ö. 428/1037) farklı açılara ağırlık vererek de olsa, âlemin mükemmelliği düşüncesine sistemlerinde merkezî bir yer verdikleri söylenebilir. Bu filozoflar içinde özellikle İbn Sînâ'nın, pek çok konuda olduğu gibi, kendinden önceki İslâm filozoflarının bir ya da birkaç kavram merkezinde ele aldığı âlemin mükemmelliği konusunda da kapsayıcı yaklaşımlar ortaya koyduğu bilinmektedir. İbn Sînâ felsefesinde âlemin mükemmelliği düşüncesinin temel taşlarını oluşturan bu kavram grubundan kısaca da olsa bahsetmek, sadece İslâm felsefesi geleneğinde değil, bir bütün olarak İslâm düşüncesinde bu meselenin nasıl ele alındığını anlamada bize bazı ipuçları verecektir:

- a. Allah'ın, iyiliği âlemin her seviyesine durmaksızın yayan sırf iyi (*hayr-ı mahz*) oluşu.
- b. Allah'ın varlık vermedeki sonsuz cömertliği (*cûd*).
- c. Allah'ın varlık vermede süreklilik arz eden, gevşemeyen, zaafa ve çelişkiye düşmeyen ve her şeyi, olabilecek en iyi şekilde varlığa getiren inâyet, gözetim ve yönetimi (*inâyet* ve *tedbîr*).
- d. Varlıktaki düzen ve gâiyyetin ilâhî ilimdeki yeter sebebi sayılan *hikmet*.
- e. İlkesini iyilik düzenine dair ilâhî bilginin oluşturduğu ve sebep-sonuç ilişkisine dayalı iyilik düzeni (*nizâm*, *tertib*, *nizâmu'l-hayr*).
- f. Varlıkların karşılıklı ilişki ve bağlantılarından doğan ve aşağıdan yukarıya doğru düzenlenmiş olan gâyeler hiyerarşisi (*gâiyyet*).²
- g. Âlemdeki eşsiz iyilik düzeninin ayrılmaz bir parçası olan, ârızî ve izâfî nitelikteki kötülük (*şer*).

İbn Sînâ'nın bu kavramsal çerçeve doğrultusunda âlemin mükemmelliğine dair ortaya koyduğu görüşler, İslâm düşüncesinin sonraki dönemlerinde de önemli iz ve etkiler bırakmıştır. Bu iz ve etkileri Gaz-zâlî (ö. 505/111), İbn Rüşd (ö. 595/1198), Sühreverdî (ö. 587/1191), Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1209) ve Nasîruddin et-Tûsî (ö. 672/1274) gibi düşünürlerde görmek mümkündür.³

Âlemin mükemmelliği düşüncesi, İslâm düşünce tarihinde farklı geleneklere mensup pek çok düşünür tarafından paylaşılıp bu bağlamda

2 İlhan Kutluer, "Gâiyyet", *DİA*, c. XIII (İstanbul 1996), s. 294.

3 Âlemin mükemmelliği düşüncesinin tarihi arkaplanı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Cüneyt Kaya, *İbn Sînâ Felsefesinde Âlemin Mükemmelliği Düşüncesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, M.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2002, s. 11-51.

çeşitli *teodiseler* ortaya konsa da, bunlar içinde en çok tartışma yaratanının, özellikle kelâm ve tasavvuf gelenekleri içinde son derece önemli bir konuma sahip olan Gazzâlî'nin, daha sonraları yukarıda bahsi geçtiği şekliyle “*Leyse fi'l-imbkân ebda'u mimmâ kân*” şeklinde formüle edilen ifadesi olduğunu söylemek mümkündür.

Gazzâlî'nin, XIX. yüzyıla kadar devam eden bir tartışmaya sebep olan sözkonusu ifadesi temel olarak *İhyâu ulûmi'd-dîn*'in “Tevhid ve Tevekkül” kitabının “Beyânu hakikati't-tevhîd ellezî hüve aslu't-tevekkül” (Tevekkülün aslını oluşturan tevhidin hakikatinin açıklanması) başlıklı bölümünde (el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Mısır ts., c. IV, s. 258-259) şu şekilde geçmektedir:

“(…) Yüce Allah'ın kulları arasında paylaştığı rızık, ömür, sevinç, üzüntü, âcizlik, güç, iman, küfür ve isyan adına ne varsa hepsi sırf adâlettir, onda zulüm yoktur; hepsi haktır, asla haksızlık yoktur. Bilakis bu taksim gerektiği şekilde, gerektiği gibi, gerektiği kadar gerçek ve zorunlu bir düzene göre yapılmıştır. Olandan daha güzeli, daha eksiksiz ve mükemmel olanı asla mümkün değildir (*Leyse fi'l-imbkân aslen ahsene minhu ve lâ etemme ve lâ ekmele*). Eğer mümkün olup da gücü yetmesine rağmen lutfedip ortaya çıkarmasaydı bu durum cömertliğe ters düşen bir cimrilik, adalete aykırı bir zulüm olurdu. Şayet daha güzeline gücü yetmemiş olsaydı, bu da ulûhiyete aykırı düşen bir âcizlik sayılırdı. (...)”

Büyük bir ihtimalle, Gazzâlî hayatta iken bu ifadesi etrafında ortaya çıkan tartışmalar onu *el-İmlâ fî işkâlâti (müşkilâti)'l-İhyâ'*da (el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, Mısır ts., c. V, s. 35-36) meseleyi tekrar ele almaya sevk etmiştir:

“(…) Âlemin bu şeklinden daha mükemmeli, düzen olarak daha güzeli, yapı bakımından daha kusursuzu mümkün değildir (*Leyse fi'l-imbkân ebda'u min sûreti hâze'l-âlemi ve lâ ahsene tertîben ve lâ ekmele sun'an*). Eğer mümkün olsaydı ve [Allah] gücü yettiği hâlde daha mükemmel olanı yaratmayıp onu kendi nezdinde bırakmış olsaydı, bu durum ilâhî cömertlikle bağdaşmayan bir cimrilik sayılırdı. Şayet daha mükemmeline gücü yetmemiş olsaydı, bu durum ilâhî kudrete aykırı olup âcizlik anlamına gelirdi. (...)”⁴

Bu iki eser dışında Gazzâlî'nin Meşşâî felsefeyi özetlediği *Makâsıdü'l-felâsife* adlı eseri ile *el-Maksadü'l-esnâ fî şerhi esmâillâhi'l-hüs-*

4 Her iki metnin de yakın zamanda yapılmış ve bizim bu çalışmada esas aldığımız tercümesi için bkz. Gazzâlî, “Mümkün Âlemlerin En İyisi”, çev. Mahmut Kaya, *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri*, Klasik Yayınları, İstanbul 2004, s. 403-407.

nâ'da da benzer ifadelere rastlamak mümkündür. Ancak bu tartışmaya katılan isimlerin, *İhyâ* ve *İmlâ'*daki pasajlar dışında en çok kullandıkları metin, *Kitâbu'l-Erba'în fî usûli'd-dîn*'dir. Gazzâlî söz konusu eserinin "Kazâya [Kadere] Rızâ Göstermek" başlıklı dokuzuncu bölümünde konuyla ilgili olarak şunları ifade etmektedir:

"(...) Bu sırlara dair misalleri iyice bilen kimse yüce Allah'ın fiillerine değil, kendi bilgisizliğine şaşırır. 'Niçin?' ve 'nasıl?' diye sormayıp, Allah'ın melekûtundaki yönetimine râzı olur. İşte bu dört husus, cömertliğin kemâline, hikmete, sebeplerin sebeplilere doğru diziliş şekline dair katıksız bilgi ile göz açıp kapayıncaya kadarki ilk kazâya ve kazânın ayrıntılarının varlığa geliş sebebi olan kadere dair bilginin bölümleridir. *Bu sebepler en yetkin ve en güzel şekilde düzenlenmiştir. Bundan daha güzel ve yetkininin olması îmkân dahilinde değildir (= ve ennehâ ruttibet alâ ekmeli'l-vücûh ve abseniâ ve leyse fi'l-îmkân absene minhâ ve lâ ekmelle).* Şayet bu mümkün olup da yüce Allah onu nezinde bıraksaydı, bu durum cömertlik değil cimrilik olur ve kudrete aykırı bir aciziyet sayılırdı. Bunun altında kader sırrının bilgisi gizlidir. Bunu iyice bilen kimsenin gönlünü sadece Allah'tan gelen her şeye karşı rızâ duygusu kaplar. Bunun açıklaması ise uzun sürer, zaten ona izin de yoktur, öyleyse bu konuyu geçelim. (...)"⁵

"*Leyse fi'l-îmkân...*" ifadesinin Gazzâlî etrafında böyle bir tartışmaya yol açmasının en önemli sebebi, Allah'ın kudret ve irade sıfatlarına verdiği özel önemle tanınan Eş'arî kelâmının önde gelen isimlerinden olmasına rağmen Gazzâlî'nin ilk bakışta ilâhî kudret ve iradeyi sınırladığı izlenimi veren bu görüşü savunmasıdır. Ayrıca bu ifadenin filozofların "tabî zorunluluk olarak yaratma" doktrinini çağrıştırmaya yanında Mu'tezile'nin salah-aslah teorisiyle olan yakın ilişkisi de böyle uzun soluklu bir tartışmanın oluşumunda başlıca sebeplerden sayılabilir.

XIX. yüzyıla kadar devam eden bu tartışmaya katılan Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî el-Lamatî (ö. 1156/1742),⁶ Murtaşâ ez-Zebîdî (ö. 1205/1791)⁷ ve Hamdân b. Osmân el-Cezâirî (ö. 1255-

5 Gazzâlî, *Kitâbu'l-Erba'în fî usûli'd-dîn*, nşr. Muhammed Muhammed Câbir, Mektebetü'l-Cendî, Mısır ts., s. 239.

6 Sîdî Ahmed b. el-Mübârek, *el-İbrîz min kelâmi Seyyidi Abdülaziz ed-Deb-bâğ*, Dâru'l-fikr, y.y., ts., s. 472-498.

7 Muhammed Murtaşâ ez-Zebîdî, *İthâfu's-sâdeti'l-müttekîn bi-şerhi esrâri İb-yâi ulûmi'd-dîn*, el-Matbaatü'l-meymeniyye, Kahire 1311, c. I, s. 32-33, c. IX, s. 429-469.

1257/1840-1845)⁸ gibi bazı isimler, aynı zamanda tartışmanın kendi dönemlerine kadarki tarihini de kaleme almışlardır. Günümüzde ise bu konuyu bütün yönleriyle akademik düzeyde ele alan ön önemli isim Eric Lee Ormsby'dir. Eric Lee Ormsby 1981'de Rudolf Mach'ın danışmanlığında Princeton Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinin gözden geçirilmiş hâli olan *Theodicy in Islamic Thought: Dispute Over Al-Ghazâlî's "Best of All Possible Worlds"* (Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1984)⁹ adlı eserinde Gazzâlî'nin sözkonusu ifadesini ve bu ifade etrafında XII-XIX. yüzyıllar arasında cereyan eden tartışmanın seyrini oldukça kapsamlı bir çerçevede ve yetkin bir tarzda ele almıştır.

Bu konudaki tek müstakil çalışma olması sebebiyle ayrı bir önemi hâiz olan eserin bu özelliği onu, gerek genel olarak İslâm düşüncesindeki *teodiseler*, gerekse "*Leyse fi'l-imbân...*" tartışmasıyla ilgili yapılan çalışmalarda başlıca kaynak durumuna getirmiştir. Bu husus, konuyla ilgili Batılı literatür için olduğu kadar, sözkonusu meselelere dair yapılmış Türkçe çalışmalar için de geçerlidir.¹⁰

Yukarıda isimleri geçen ve bu tartışmaya hem bilfiil katılıp hem de tarihini yazan isimlerden Lamatî ve Zebîdî, tartışmayı daha çok "Gazzâlî'yi eleştirenler", "Gazzâlî'yi savunanlar", "Bu ifadenin Gazzâlî'ye ait olmadığını ileri sürenler" şeklinde bir tasnifle sunmalarına rağ-

8 Ormsby'nin de işaret ettiği üzere Hamdân b. Osmân el-Cezâirî, bu tartışmaya *Hikmetü'l-ârif bi-vechin yenfa' li-mes'eleli leyse fi'l-imbân ebda'u mimma kân* adlı eserle katılmıştır. el-Cezâirî'nin 1257/1845'te telif ettiği ve Osmanlı Şeyhülislâmı Ârif Hikmet'e (1780-1859) ithaf ettiği bu esere, kütüphane kataloglarında yaptığımız araştırmada ne yazık ki rastlayamadık.

9 Türkçesi: *İslâm Düşüncesinde İlahi Adalet Sorunu [Teodise]: Gazzâlî'nin 'Mümkün Dünyaların En İyisi' İfadesi Üzerine Bir Tartışma*, çev. Metin Özdemir, Kitâbiyât, Ankara 2001. Bu yazıdaki atflarda eserin Türkçesi esas alınmıştır.

10 Ormsby'nin eserinin temel başvuru kaynağı olarak değerlendirildiği Türkçe çalışmalara örnek olarak şunlar verilebilir: İlhan Kutluer, "Teleolojinin Dört Terimi: Gaye, Nizam, İnâyet, Hikmet", *Bilgi ve Hikmet*, sy. 8 (Güz, 1994), s. 40-51 (Bu makale Kutluer'in *Akıllık ve İtikad* adlı kitabında yeniden yayınlanmıştır: İz Yayıncılık, İstanbul 1996, s. 147-180); a.mlf., "Gâ-iyyet", s. 292-295; Cafer Sadık Yaran, *Kötülük ve Teodise*, Vadi Yayınları, Ankara 1997; Metin Özdemir, *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi*, Furkan Kitaplığı, İstanbul 2001; Kaya, *İbn Sînâ Felsefesinde Âlemin Mükemmelliği Düşüncesi*.

11 Bir örnek olması açısından burada Murtazâ ez-Zebîdî'nin yaptığı tasniften bahsedilebilir ki, bu tasnif büyük ölçüde es-Sicilmâsî el-Lamatî'nin tasnifini esas almaktadır:

men,¹¹ Ormsby, tartışmacıları yüzyıl esasına göre sekiz grupta ele almaktadır. Ormsby'nin tespitlerine göre bu meseleye yalnızca yeri geldiğinde ya da başka konuları tartışırken işaret etmekle yetinen müellifler dışarıda tutulacak olursa, tartışmaya bilfiil katılan 26 kişiden söz edilebilir. Bazı durumlarda tartışmaya katılım, bu meseleyle iç içe olan bir fikrin kısa bir ifadesinden ibaret olsa da çeşitli müelliflere ait 17 müstakil eser ve diğer konulara hasredilmiş eserlerde yer alan geniş kapsamlı birkaç tartışma bulunmaktadır (s. 101).

Söz konusu tartışmaya katılan eserlere yaptığı atıflardan anlaşıldığına göre, Ormsby'nin bu konudaki temel kaynağı, danışman hocası Rudolf Mach tarafından katalogu hazırlanan¹² ve tartışmada önemli bir yere sahip altı eserin elyazmalarını bünyesinde bulunduran Princeton Üniversitesi Garret Koleksiyonu Yahuda Elyazmaları Bölümü'dür. Eserinin bibliyografyasından, bu kütüphane dışında dünyanın değişik bölgelerindeki pek çok kütüphaneden istifade ettiği anlaşılan Ormsby'nin, Türkiye kütüphanelerinden özellikle de Süleymaniye Kütüphanesi'nden bîhaber olduğu söylenebilir. Halbuki Süleymaniye Kütüphanesi'nde yapılacak küçük bir araştırma bile, Ormsby'nin

1. Gazzâlî'yi eleştirenler (*fe-tâîfetün enkerathâ ve raddethâ*)

Ebû Bekr İbnü'l-Arabî, Ebû Abdillâh el-Mâzerî, Ebu'l-Velîd et-Turtûşî, Ebu'l-Abbâs Nâsîru'd-dîn İbnü'l-Müneyyir el-İskenderî el-Mâlikî, İbnü's-Salâh, Yûsuf ed-Dimeşki, İbnü'l-Cevzî, et-Takî es-Sübkî, İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, el-Hâfiz ez-Zehabî, Bedreddin ez-Zerkeşî, İbrahim b. Ömer b. Hasen el-Bikâ'î eş-Şâfiî, Allâme Sîdî Ahmed b. Mübârek b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Mübârek es-Sicilmâsî el-Lamatî.

2. Bu ifadenin Gazzâlî'ye ait olmadığını ileri sürenler (*et-tâîfetü's-sâniyetü kâlet inne hâzihî'l-mes'ele kad düsset fî kütübihî*)

*İbrahim b. Ömer b. Hasen el-Bikâ'î eş-Şâfiî, et-Takî es-Sübkî, et-Tâc es-Sübkî.

3. Gazzâlî'yi savunanlar (*et-tâîfetü's-sâlisetü ve hüm el-müntasirüne li'l-musannif*)

el-Gazzâlî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî, İbnü'l-Karîsinî, Bedreddin Muhammed ez-Zerkeşî, Abdülkerim el-Cilî, Nüreddin Ebu'l-Hasen Ali b. Abdillah es-Semhûdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer el-Mağribî, Zekeriyâ el-Ensârî, Celâleddin es-Suyûtî, Sîdî Abdülvehhâb eş-Şa'rânî, el-Burhân İbrahim b. Ebî Şerîf el-Makdisî, Celâleddin Ebu'l-Bekâ Muhammed el-Bekrî eş-Şâfiî, Ebu'l-Abbas Ahmed b. Ahmed b. İsa el-Bernesî, Abdülkâdir b. Mustafa es-Sufûrî ed-Dimeşki.

12 Bkz. Rudolf Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garret Collection Princeton University Library*, Princeton University Press, Princeton-New Jersey 1977.

çalışmasında yer verdiği eserlerin çok sayıda farklı nüshası dışında, ulaşamadığını belirttiği bazı eserlerin de bu kütüphanede bulunduğunu, ayrıca ne bu tartışmanın tarihini yazan müelliflerin ne de Ormsby'nin bilgisi dâhilinde bulunan, müstakil olarak bu tartışma için yazılmış 7 risâlenin daha var olduğunu gösterecektir.

Büyük çoğunluğu Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan ve neşre hazırlamakta olduğumuz bu risâleler hakkındaki ayrıntılı değerlendirmeyi sonraki çalışmalara bırakarak, burada üç başlık altında bu eserleri tanıtmakla yetineceğiz:

A. Ormsby'nin Kullandığı Eserlerin

Türkiye Kütüphanelerindeki Nüshaları¹³

1. İbrahim b. Ömer Burhâneddin el-Bikâ'î (ö. 885/1480), *Tehdîmü'l-erkân min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân* (Ormsby, s. 118, 120-122):

- Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3661, vr. 1^a-33^a
- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 40^a-52^a
- Amasya Bayezid İl Halk Ktp., nr. 955, vr. 152^b-178^a

13 Bu liste, sadece tartışmaya dair yazılmış müstakil eserleri ihtiva etmektedir. Liste incelendiğinde görüleceği üzere, Süleymaniye Kütüphanesi'nde "*Leyse fi'l-imekân...*" tartışmasına dair iki mecmua dikkat çekmektedir: Laleli 3661 ve Şehid Ali Paşa 2707. Sadece bu meseleye dair yazılmış risâlelerden oluşan, ancak müstensihî ve istinsah tarihi belli olmayan Laleli 3661'de sırasıyla Bikâ'î'nin *Tehdîmü'l-erkân min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân*, Ebû Hâmid el-Kudsî'nin *Tesdîdü'l-kalb bi'l-imekân fi reddi makâle/zâhir leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân*, Suyûtî'nin *Teşyîdü'l-erkân min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân*, Semhûdî'nin *İzâhu'l-beyân li-men erâde'l-hucce min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân ve mâ 'anâhu mimmâ ekâmehü alâ zâlike mine'l-burbân*'ı ile anonim *el-Es'ile ve'l-ecvibe tete'alleku bi-leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân* (başlıksız olarak) adlı eser yer almaktadır. İstinsah tarihi ve müstensihî belli olmayan Şehid Ali Paşa 2707 mecmuasında ise sırasıyla Semhûdî'nin *İzâhu'l-beyân li-men erâde'l-hucce min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân ve mâ 'anâhu mimmâ ekâmehü alâ zâlike mine'l-burbân*, Bikâ'î'nin *Tehdîmü'l-erkân min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân* ve *Delâletü'l-burbân 'alâ enne fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân*, Suyûtî'nin *Teşyîdü'l-erkân min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân*, Uşmûnî'nin *Teşyîdü'l-erkân min leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân*, Gazzâlî'nin *el-İmlâ fi müşkilâti'l-İhyâ'sı* ile anonim *el-Es'ile ve'l-ecvibe tete'alleku bi-leyse fi'l-imekân ebda'u mimmâ kân* bulunmaktadır.

2. Celâleddin es-Suyûtî (ö. 911/1505), *Teyîdü’l-erkân min leyse fi’l-inkân ebda’u mimmâ kân* (Ormsby, s. 123)

- Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3661, vr. 52^a-77^a
- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 69^a-78^a
- Süleymaniye Ktp., Reisülküttab, nr. 1152, vr. 72-83¹⁴
- Bayezid Devlet Ktp., Veliyyüddin, nr. 1403, vr. 120^a-136^b

3. Nureddin Ebu’l-Hasen Ahmed b. Abdillâh es-Semhûdî eş-Şâfiî (ö. 911/1505-6), *Îzâhu’l-beyân li-men erâde’l-hucce min leyse fi’l-inkân ebda’u mimmâ kân ve mâ ‘anâhu mimmâ ekâmehü alâ zâlîke mi-ne’l-burhân* (Ormsby, s. 123):¹⁵

- Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3661, vr. 79^a-149^b
- Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2187, vr. 1^a-36^a
- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 15^a-39^{b16}

B. Ormsby’nin Haberdar Olduğu Ancak Ulaşamadığı Eserler

1. İbrahim b. Ömer Burhâneddin el-Bikâ’î (ö. 885/1480), *Delâletü’l-burhân ‘alâ enne fi’l-inkân ebda’u mimmâ kân* (Ormsby, s. 120, dn. 75):¹⁷

- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 53^a-67^b

2. Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî (ö. 1205/1791), *Lukta-tü’l-‘aclân fî tahkiki leyse fi’l-inkân ebda’u mimmâ kân* (Ormsby, s. 127, 129-130):

- Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1528, vr. 1^a-5^a

C. “*Leyse fi’l-inkân*” Tartışmasına Yeni Katkılar

1. Muhammed Ebû Hâmid el-Kudsî eş-Şâfiî (ö. 893/1488), *Tesdi-*

14 Bu nüsha, kütüphanenin tamir servisinde bulunduğundan okuyucuya çıkartılmamaktadır.

15 Ormsby bu eserin ismini *Îzâhu’l-beyân li-men erâde’l-hucce min leyse fi’l-inkân ebda’u mimmâ kân* şeklinde eksik vermektedir; bkz. s. 8, 277.

16 Kütüphane kataloğunda bu eserin Amcazâde Hüseyin 451 numarada da bir nüshasının bulunduğu belirtilse de, sözkonusu kayıta bulunan mecmuada bu esere rastlayamadık.

17 Ormsby, bu eserin Haydarâbâd Devlet Kütüphanesi’nde bir nüshasının bulunduğunu, ancak kendisinin bu nüshayı temin edemediğini belirtmesine rağmen, eserin Bikâ’î’nin bu konudaki diğer eseri *Tehdîmü’l-erkân*’ın bir tekrarı niteliğinde olduğunu ileri sürmektedir (s. 120).

dü'l-kalb bi'l-îmân fî reddi makâle/zâhir leyse fî'l-îmkân ebda'ü mim-mâ kân.¹⁸

- Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3661, vr. 34^a-51^b

2. Nureddin Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. İsa el-Mısrî el-Uş-mûnî (ö. 900/1495), *Tesyîdü'l-erkân min leyse fî'l-îmkân ebda'ü mim-mâ kân*.¹⁹

- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 79^a-89^b

3. Ahmed b. es-Seyyid Muhammed b. Yûnus b. Ahmed b. Alâiddîn Ali el-Bedrî el-Ma'rûf el-Kuşâşî (ö. 1071/1791), *Risâle fî îzâhi kav-li'l-Gazzâlî ellezî hüve leyse fî'l-îmkân ebda'ü mim-mâ kân*:

- Süleymaniye Ktp., Reşid Ef., nr. 428/6, vr. 135^a-138^{a20}

4. Nureddin Muhammed Sâdık b. Abdilhâdî Ebu'l-Hasen es-Sindî (ö. 1138/1724), *Risâle fî kavli'l-Gazzâlî leyse fî'l-îmkân ebda'ü mim-mâ kân*:

- Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 1410, vr. 10^b-11^b

5. Isâmüddin İsmail b. Muhammed b. Mustafa el-Konevî (ö. 1195/1780-81), *Risâle fî kavli'l-Gazzâlî leyse fî'l-îmkân ebda'ü mim-mâ kân*:

- Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 570, vr. 213^b-214^b

18 Ormsby'nin kitabını Türkçe'ye kazandıran ve *İslâm Düşüncesinde Kötülük Problemi* başlıklı eserin sahibi olan Metin Özdemir, sözkonusu kitabının "*Leyse fî'l-îmkân...*" tartışmasına yer verdiği bölümünde Ebû Hâmid el-Kudsi'nin eserine atıfta bulunmakta, onun bu konudaki görüşlerinden iktibaslar yapmaktadır (s. 69). Bunun dışında Özdemir'in, Bikâ'î, Semhûdî ve Suyûtî'nin görüşlerini yer verirken bu müelliflerin tartışmaya dair yazdıkları eserlerin Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüshalarına atıfta bulunmasına rağmen (s. 68, 76, 184, 326-327, 333), bizim bu çalışmada dik-katlere sunduğumuz sözkonusu kütüphanedeki "*Leyse fî'l-îmkân...*" tartışmasına dair diğer eserlerden bahsetmemiş olması, bu eserlerden habersiz olduğunu göstermektedir.

19 Bu esere ilk dikkat çeken, eserin ismini bir zühûl neticesinde *Tasyîdü'l-erkân* şeklinde veren İlyas Çelebi'dir. Çelebi, Bikâ'î'nin *Tebdîmü'l-erkân*'ı, Uşmûnî'nin bu eserine reddiye olarak kaleme aldığını belirtse de ne Bikâ'î'nin eserinde ne de tartışmanın tarihini yazan müelliflerin eserlerinde bu hususu doğrulayıcı bir bilgi bulunmamaktadır; bkz. İlyas Çelebi, "Şaban Ali Düzgün'ün 'Sosyal Teoloji: Kelâm'ın Fonksiyonel Yapısı' Başlıklı Tebliğinin Müzâkeresi", *Kelâmın İşlevselliği ve Günümüz Kelâm Problemleri*, Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İzmir 2000, s. 191-192.

20 Bu eserin varak numaraları, kütüphane kataloğunda yanlışlıkla 139-143 olarak gösterilmektedir.

6. Anonim, *el-Es'île ve'l-ecvibe tete'alleku bi-leyse fî'l-îmkân ebda'u mimmâ kân*.²¹

- Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2707, vr. 110^a-118^b
- Süleymaniye Ktp., Laleli, nr. 3661, vr. 150^a-170^a

Bu eser yedi müellifin konuyla ilgili görüşlerini ihtiva etmektedir:

- a. Burhaneddin İbn Ebî Şerîf (ö. 923/1517)
- b. Üstâz Allâme eş-Şeyh Bedreddin İmâmu't-tecrîd Şeyhu'l-mille (?)
- c. Kemâleddin İbn Ebî Şerîf (ö. 906/1500)
- d. Bedreddin ez-Zerkeşî (ö. 794/1392)
- e. Muhammed b. İbrahim el-Mâlikî Şemsüddîn eş-Şehîr bi'l-Hatîb el-Vezîrî (ö. 891/1485)
- f. Kâdi'l-kudât Şeyhülislâm Muhammed b. Muhammed b. Abdîr-rahmân b. Ömer b. Raslân Ebû Nasr el-Bulkînî Ebu's-Se'âdât el-Kinânî (ö. 890/1484)
- g. Yazarı belli olmayan bir cevap (?)

7. Anonim, *Ferîd ikdü'l-cümân fî beyâni leyse fî'l-îmkân ebda'u mimmâ kân*:

- Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Ef., nr. 1372, vr. 1^b-4^a

21 Bu esere ilk defa atıfta bulunan İlyas Çelebi, eserin Kemâleddin İbn Ebî Şerîf'e ait olduğunu belirtmektedir; bkz. İlyas Çelebi, "İbn Ebû Şerîf, Kemâleddin", *DİA*, c. XIX (İstanbul, 1999), s. 441; a.mlf., "Müzâkere", s. 192.

